

МИКОЛА ВАСЬКІВ

МАГ'ТИМГУЛИ ПИРАГІ
(МАХТУМКУЛІ ФРАГІ):

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПОРТРЕТ

Київ, АВІАЗ, 2018

УДК 821.512.164.09
Б19

Васьків Микола
Магтимгули Пираги (Махтумкулі Фрагі): літературний портрет / Микола Васьків. Київ: АБІАЗ, 2018. 148 с.: іл.

ISBN 978-617-7209-12-5

УДК 821.512.164.09

У книзі йдеться про життя і творчість класика і творця нової туркменської літератури, фундатора сучасної туркменської мови Магтимгули Пираги (1724–1807), якого в Україні більше знають під іменем Махтумкулі Фрагі. Читачі зможуть дізнатися про реальні факти біографії поета і про легенди, які пов'язані з ним, про багатство й оригінальність образів і мотивів його лірики, версифікаційну довершеність творів, про традиції й новаторство його доробку. В останньому розділі літературного портрета систематизовано характеристики видання перекладів поезії Магтимгули в Україні, твори українських письменників, присвячені постаті визначного туркменського митця, дослідження його творчості у працях українських науковців.

Видання призначене для науковців, учителів і учнів загальноосвітніх шкіл, студентів-філологів, широкого кола читачів.

ISBN 978-617-7209-12-5

© М. Васьків, 2018
© Р. Рахманов, обкладинка, 2015
© ПП «АБІАЗ», 2018

Пам'ятник в Ашхабаді

ВСТУП

Прикро, але ім'я геніального туркменського поета майже не зване не лише для широкого українського читача, а й для літературознавців. Найчастіше, коли його чують, перепитують: «А хто це такий?» Натомість більшість українців, які чули про визначного поета, називають його «туркменським Шевченком». Не будемо зараз удаватися в міркування, наскільки доречним є такий перифраз, але ще більше прикрим стає, що у нас так мало знають про «туркменського Шевченка».

Чи не важливішим, однак, для «знавців» є питання: чому Магтимгули Пираги? Такий поет нікому не відомий, натомість усі знають Махтумкулі Фрагі. Спробуємо з'ясувати. Інформація про великого туркмена вперше потрапила до росіян через посередництво західних джерел, насамперед німецькомовних публікацій про нього і його твори уторцем Армінієм (Германом) Вамбері, котрий спирався на персько-арабські традиції найменування й чагатайську орфографію. До цього додалися опосередковані чи прямі відомості з Туркменістану, наслідком чого стало частково спотворене ім'я поета, яке широко розповсюдилося в усіх мовах, де використовують кирилицю, – Махтум-кулі (потім писали Махтум-Кулі, згодом – теперішню форму Махтумкулі). У крайньому разі, саме так його записував уже в 1930 році Агатангел Кримський [70, с. 250].

Настав час звернутися до першоджерела: як же пишуть наймення і псевдонім (тахуллус) туркменського класика його співвітчизники? Сучасною туркменською графікою на основі латиниці це виглядає так: *Magtymguly Pyragy*. Можна, однак, припускати, що графіка й орфоепія не збігаються, тому в кириличному написанні відтворюється туркменське звучання імені й тахуллуса. Адже туркмени теж російською писали-таки *Махтумкули Фраги*. Проте таке написання вони зберігають швидше з «поваги» до кириличномовних читачів,

а отже, щоби було зрозуміло для них, про кого, власне, йдеться. З «традиції» туркменські науковці вибиваються тоді, коли «нетрадиційно» записують й ім'я поета. Наприклад, коли згадують його тахуллуси: «*поэт использовал такие литературные псевдонимы: Фраги, Гул Магтым и Магтымы*» [6]. Правильніше, отже, було би повернутися до автентичного звучання, відповідне для якого в українській написання Магтимгули Пираги, хоча в питаннях транслітерації чомусь прийнято дотримуватися традиції неправильної, але стійкої.

Тепер кілька слів про недоліки літературного портрета. Туркменській літературі не дуже пощастило в українській рецепції. Якщо не брати до уваги принагідних згадок про туркменських письменників у працях А. Кримського – прекрасного знавця тюркських мов – і перекладу І. Тарасенка частини епосу про діда Коркута, не було жодного українського дослідника туркменської літератури, який би володів її мовою. Та що вже говорити про дослідників. В Україні вийшло близько 20 видань перекладів творів туркменської літератури, але жодного – з мови оригіналу, усі вони здійснювалися з російськомовних видань. Автор літературного портрету не володіє туркменською мовою, що породжувало певні труднощі в роботі над книгою. Та об'єктивною, нездоланною найбільшою проблемою є те, що й абсолютна більшість читачів не володіє мовою творів Магтимгули Пираги. Тому в тексті літпортрету не будуть наводитися оригінали поезій Магтимгули, а переклади, тим більше віршів, ніколи не були й не будуть адекватними. Можна було би наводити декілька перекладів одного твору, щоби дати краще уявлення про оригінал, але тоді це лише перевантажить книгу, перетворить її у спеціалізоване видання.

Ще одне: аж ніяк не всі наукові розвідки, дослідження творчості Магтимгули Пираги, особливо надруковані за останні два десятиліття в Туркменістані, вдалося опрацювати, тому автори усвідомлюють неповноту видання, яку, маємо сподівання, вдасться усунути в подальших виданнях книги. Автору переважно довелося зводити воедино, си-

стематизувати, порівнювати матеріали різних невеликих і більших публікацій, узагальнювати їх. Хоча є в роботі й оригінальні, власні спостереження, які стосуються української рецепції доробку Магтимгули, типологічного вписування його творчості в широкий контекст світової літератури, насамперед європейської.

Виникає запитання: а чому автор наукової праці взявся писати про туркменського поета? Пояснення просте: комусь же треба почати. Адже жодного ґрунтового дослідження життя і творчості Магтимгули Пираґи в Україні досі немає. Більше того, не вдалося знайти подібного дослідження і російською мовою. Отже, якщо перший млинець і буде глевким, то після нього повинні бути значно вдаліші другий, третій... Є сподівання, що їх авторами стануть хороші знавці туркменської мови.

Ще одна проблема насамперед мовного характеру: як цитувати твори Магтимгули Пираґи? Вже зрозуміло, що читачам літературного портрета оригінали поета нічого не скажуть, бо незрозуміла туркменська мова. Найприйнятнішими стають переклади українською мовою, тим паче що вони є. [Йдеться, насамперед, про перекладені Павлом Мовчаном вірші Магтимгули. Творилися вони не безпосередньо з туркменської, а за підрядником, але український поет був добре знайомий із туркменськими реаліями, історією культури й літератури, життям і творчістю туркменського класика, його світоглядними засадами. Результатом стало те, що П. Мовчан дуже точно, вдало відтворює зміст текстів Пираґи, не гірше, а може і краще, за російських перекладачів. Можуть бути в окремих випадках претензії до відображення українською строфічно-римового малюнку, але загалом і тут варто відзначити перекладацьку майстерність українського митця. Тому за кожної нагоди будемо звертатися передусім до останнього видання перекладів «Махтумкулі. Поезії» за 2014 рік [86]].

Однак у зазначеній книзі є переклади 117 поезій, у той час як спадщина Магтимгули становить до 700 творів. У тих ви-

падках, коли не буде відповідного перекладу пера П. Мовчана, доведеться звернутися до українськомовних трансляцій із першої збірки перекладів 1960 року [79] і книги «Великий поет великого народу» [25], а також до російськомовних перекладів, зокрема до видання теж за 2014 рік «Махтумкулі: избранные стихотворения» (Ашхабад: Ылым) [80]. Значна частина віршів у цьому виданні перекладена «под редакцией И. Голубничего». Зразу зазначимо: переклади не дуже вдалі. Це і не відтворення ритміки оригіналу, як зазвичай буває. Це і не підрядник, хоча він якраз є основою перекладів. Цей російськомовний підрядник зробили туркмени М. Аннаєв, С. Атаджанова й Г. Кыясова, і він був би ідеальним для нас. Проте «редагування» Івана Голубничего, очевидно, полягає в тому, що він ритмізував цей підрядник, інколи з римами, інколи без рим, і майже завжди строфічно-римовий малюнок дуже далекий від оригіналу Магтимгули. Такі тексти частково змінили точність підрядника, однак не дуже. Тому для ілюстрації змісту поезій Пираґи, за відсутності перекладів українською, будемо звертатися саме до цього видання, яке також містить переклади А. Тарковського, Г. Шенгелі, С. Іванова, Ю. Валіча, І. Столбунової та ін., котрі дуже вдало можуть бути використані для ілюстрації віршувальної майстерності Магтимгули Пираґи.

Коли літературний портрет майже був завершений, його автор дізнався про вихід книги «Великий поет великого народу» [25], в якій її укладач Олексій Кононенко подав 38 власних перекладів поетичних текстів Магтимгули, тому використати її в основній частині праці майже не вдалося, однак вона і не була повністю проігнорована. Крім того, автор літпортрета упевнений, що в подальших доповнених виданнях праці книга упорядника О. Кононенка знайде своє гідне місце.

ПОЕТ І ЙОГО ЕПОХА

Життя і творчість Магтимгули Пираги й досі сповнені таємниць. Дослідники не можуть прийти до згоди навіть у «найпростіших» питаннях про місце і час народження поета, про рік його смерті. Основна причина цього полягає у повній відсутності будь-яких документальних свідчень про поета і рукописи його творів. Життя Магтимгули припало на чи не найскладніший період в історії туркменів – період міжусобиць, протистоянь, частого знищення дощенту будь-яких осередків культури. Перські історичні джерела зосереджувалися, відповідно, на перському баченні подій, тому про туркменське буття повідомляли опосередковано, за мірою того, як воно потрапляло в іранську політичну орбіту. Найбільше вони повідомляють хіба що про кровожерність Надир-шаха, що, проте, дає можливість уявити, яким жорстоким до туркменів було XVIII століття. Основну ж інформацію про Магтимгули Пираги можна отримати з його творів та перекладів, а також згадок родичів про нього, зібраних через десятки років після поетової смерті, тому неможливо було ні тоді, ні зараз чітко з'ясувати, де правда, де вигадка, де легенди, створені під впливом текстів самого поета або туркменського фольклору. Крім того, Магтимгули, на відміну від дідуся і батька, чий роки життя добре відомі, не провадив осілого способу життя, багато мандрував, не обіймав якоїсь визначної посади, тому записи про нього або не вели, або не надавали їм значної ваги.

Уперше в Європі про великого туркменського митця згадав польський поет, філолог Олександр Ходзько-Борейко, який працював у російському посольстві в Ірані. У 1842 році він опублікував у Лондоні тексти трьох віршів англійською мовою й коротку довідку про Магтимгули. Однак ця публікація залишилася малопомітною, натомість широкого розголосу набули праці угорського дослідника, дипломата і шпигуна Армінія Вамбері. З метою отримання найдостовірнішої інформації він мандрує територією проживання тюркських

народів під виглядом мандрівного дервіша, ґрунтовно вивчаючи (з записами) історію, мови, культуру, літературу тюрків. Після повернення в Європу він спочатку частинами, а потім у систематизованій праці публікує результати власних спостережень і узагальнень. Так у 1870 р. в журналі «Німецько-східне товариство» виходить друком його стаття «Туркменська мова і дивани Магтимгули» з перекладом німецькою 31 вірша, потім постійно доповнюючи інформацію про поета у працях різних років видання [93; 76]. Вамбері, спираючись на спілкування з нащадками Магтимгули у 1863 році (час перебування на туркменській території), повідомляв, що поет «був туркменином із племені гоклен років 80 тому» [Цит. за: 3, с. 78]. Отже, на основі такого «достовірного» джерела було прийнято вважати, що датами життя і смерті туркменського поета є 1733–1783 роки. Ахмет Ахундов-Гургенлі в 1939 році уточнював, що Магтимгули народився нібито в 1731 р. й помер у віці 49 років, тобто у 1780 р. [7].

Таке датування не могло довго задовольняти дослідників, тим більше що у своїх віршах Магтимгули Пираги часто говорив про свою глибоку старість, про давно вже сиву голову, а у вірші «Belli» («Відомо») йдеться про те, що він досяг уже 80 років. М. Косаєв у 1963 р. суттєво переніс загальноприйнятну дату смерті поета. Так, у поезії-змаганні із Зунуби чітко вказується на 1796–1797 рр. Убачає науковець в одному з віршів відтворення міжусобичної боротьби йомудів і гокленів у 1813 році, відповідно, помер Магтимгули не раніше цього року [3, с. 78, 82–84]. Сумніви можуть бути лише стосовно того, що бахші (народні співці) могли вставити ім'я Пираги у текст якогось іншого туркменського поета.

Спираючись на вірші Магтимгули, у яких йдеться про невадлу депутацію Човдур-хана до Ахмет-шаха, Р. Реджепов і М. Косаєв також переконували, що поет народився раніше, ніж у 1733 році [7]. Аннагурбан Аширов робить припущення, що це сталося 1724 року. Дещо змінює він і датування смерті митця, спираючись на вже згадуване творче змагання із Зунуби: «на запитання Махтумкулі: “Скільки років прой-

нець»: ханом – султаном – лукманом – червоним – океаном – убогим, бо маємо дві групи рим. Не зовсім римуються між собою і верси другої строфи, хоча певна співзвучність є: очима – реченням – кипінням – горінням – пригощанням. Повне дотримання рим оригіналу вимагає, щоб верси першої строфи римувалися з останніми версами другої та третьої строф, але з цим не склалося: перед редифом стоять слова «на чужині» й «пустелею». Натомість можна вважати довершеним відтворення римуння в поезії «Новруз»:

*Настає Новруз. Світ навколо достоту прекрасний.
Знову після грози одягаються гори в тумани.
Кожен новий росток сонцю гостем з'являється званим.
Покриваються скелі полином, плющем і бур'яном.
В скелях птахам роздолля – безпечним весняним горланам.
Квітів скрізь аромат і терпкий, і солодкий, і пряний.
Зазивають усіх трав'янисті галяви духмяні [25, с. 50].*

Захоплення викликають і рими в наступних строфах (щілини – лине – безупинно – годину – долини – днину та ін.), і добірне збігання з римами першої строфи останніх версів решти строф (п'яний – стану – рано – стане). Натомість відтворення схеми рим у перекладах газелей Магтимгули видається не дуже вдалим.

Римуння першої строфи поезії «Зізнання» теж тяжіє до оригіналу (думок – чертог – тривог – рок – крок перд редифом), але тут якраз виявляється тяжіння над перекладачем «силового поля» російських перекладів і, відповідно, російської мови. Якщо у російській мові звук *г* у кінці слів «чертог» і «тревог» був майже абсолютно співзвучним до *к*, то український звук *г* до *к* – майже абсолютно «холостий». Незрозуміло також, чому перекладач вибрав за ключове, редифне слово російським «оженись», назвавши за ним й інтерпретований твір, якщо існує прекрасне українське «одружись» (саме його використовує у власному перекладі цієї поезії

П. Мовчан). Можна було би висувати певні претензії також до не завжди вдалого відтворення суфійської символіки в перекладах Олексія Кононенка з Магтимгули Пираги, але загалом треба відзначити уже аналізоване в інтерпретаціях Мовчана прагнення синтезувати туркменські екзотизми з вишуканою питомо українською лексику.

У доповіді на Міжнародній науковій конференції «Махтумкулі Фрагі й загальнолюдські культурні цінності» у травні поточного, 2014-го, року автор цих рядків зазначав: «багато творів Махтумкулі потребують продовжувати роботу над їх адекватним перекладом українською мовою. Це може робити Павло Мовчан, але важливіше, щоб з'явилися нові перекладацькі сили. Заслуга П. Мовчана беззаперечна: фактично він перший системний інтерпретатор спадщини визначного поета Туркменії, творець школи, послідовників у якої ще нема, але обов'язково повинні з'явитися. Їх переклади будуть іншими, у чомусь ближчими до оригіналу, у чомусь – не дуже, але завжди уважний читач буде порівнювати їх із інтерпретаціями Павла Мовчана, відштовхуватися від них. Можна тільки побажати ім успіхів у наближенні українських любителів високої поезії до покладів неперевершених багатств творчості Махтумкулі». Коли зачитувалися ці рядки на конференції, їх автор ще нічого не знав про підготовку до виходу книги «Великий поет великого народу». Зараз можна констатувати, що справа наближення спадщини Магтимгули до українського читача отримала гідне продовження, більше того – новий потужний імпульс до системного осягнення творчості Пираги в контексті історії туркменської літератури.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев Д. Народные основы стихосложения в поэзии Махтумкули : автореф. дис. ... канд. филол. наук по специальности 10.01.03 – литература народов СССР (туркменская литература) / Абдуллаев Довран Удгелдыевич. – Ашхабад, 1979. – 32 с.
2. Акимускин О.Ф. Суфийские братства: сложный узел проблем / О.Ф. Акимускин // Тримингэм Дж. С. Суфийские ордена в исламе. – М. : Наука, 1989. – С. 3–7.
3. Аннанепесов М. Махтумкули и его время / Отв. ред. А.А. Росляков / М. Аннанепесов. – Ашхабад : Ылым, 1984. – 104 с.
4. Андреева И.И. Древние и средневековые литературы народов СССР : учебное пособие. – Часть I: Таджико-персидская поэзия X–XV веков / И.И. Андреева. – Казань : Издательство Казанского университета, 1990. – 184 с.
5. Атаев А. Эпоха Махтумкули и государство Дуррани / Агаджан Атаев // Махтумкули Фраги и общечеловеческие культурные ценности : материалы Международной научной конференции. – Ашхабад : Ылым, 2014. – С. 75–76.
6. Аширов А. К 290-летию Махтумкули Фраги / Аннагурбан Аширов : [Электронный ресурс]
Режим доступа: www.turkmenistan.ru/ru/articles/39578.html
7. Аширов А. Новое в изучении Махтумкули / Аннагурбан Аширов : [Электронный ресурс]
Режим доступа: www.turkmenistan.gov.tm/?id=5856
8. Аширов А. Туркменские поэмы XVIII века / Под ред. Х.Г. Короглы / А. Аширов. – Ашхабад : Ылым, 1990. – 112 с.
9. Аширов Н. Драгоценные рукописи / Н. Аширов // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта / Под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 199–201.
10. Бакасова Р. Из истории экономической мысли в Туркменистане XVIII в. / Р. Бакасова. – Ашхабад : Издательство Академии наук Туркменской ССР, 1961. – 91 с.
11. Бакулин Ф. Песни у туркмен и поэты их Махтумкули / Ф. Бакулин // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта / Под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 7–11.

12. Бачинский Н. Город и аул эпохи Махтумкули / Н. Бачинский // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта / Под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 29–56.
13. Баязитов Р.Ж. Пролог / Р.Ж. Баязитов, О.Л. Кузнецов, В.И. Шеремет // Крымский А.Е. История мусульманства. – М. – Жуковский : Кучково поле, 2003. – С. 5–16.
14. Бекмурадов А. Поэтическое мастерство Махтумкули Фраги : автореф. дис. ... докт. филол. наук; спец. 10.01.03 – литература народов СССР (туркменская литература) / Бекмурадов Ахмет. – Ашхабад : Ин-т языка и л-ры им. Махтумкули АН Туркменской ССР, 1990. – 52 с.
15. Белокопытова Н. Творчество гения нации как вершина поэзии и философии мирового масштаба / Нина Белокопытова // Махтумкули Фраги и общечеловеческие культурные ценности : материалы Международной научной конференции. – Ашхабад : Ылым, 2014. – С. 18–19.
16. Беляев И. Интересная рукопись / И. Беляев // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта / Под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 12.
17. Бертельс Е. Избранные труды: Суфизм и суфийская литература / Е.С. Бертельс. – М. : Наука: Главная редакция восточной литературы, 1965. – 524 с.
18. Бертельс Е. Изучение истории туркменской классической литературы в Советском Союзе / Е. Бертельс // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта / Под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 188–198.
19. Бертельс Е. Махтум-Кули / Е. Бертельс // Махтум-Кули. Избранное : стихи. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1960. – С. 3–8.
20. Бертельс Е. Махтумкули / Е. Бертельс // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта / Под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 120–129.
21. Бертельс Е. Махтумкули о художественном творчестве / Е. Бертельс // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта / Под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 93–107.

22. Брагинский И.С. 12 миниатюр / И.С. Брагинский. – М. : Художественная литература, 1966. – 284 с.

23. Васык Н. Воспроизведение ритмики произведений Махтумкули в украинских переводах / Николай Васык // Махтумкули Фраги и общечеловеческие культурные ценности : материалы Международной научной конференции. – Ашхабад : Ылым, 2014. – С. 208–209.

24. Вахидов Х. Просветительская идеология в Туркестане / Х. Вахидов. – Ташкент : Узбекистан, 1979. – 155 с.

25. Великий поэт великого народу : до 290-річчя з дня народження Махтумкулі / Упор. та пер. укр. мовою О.А. Кононенко. – Донецьк : ТОВ «Вольф», 2014. – 328 с.

26. Веселков Г. Родоначальник туркменской литературы / Г. Веселков // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта / Под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 108–119.

27. Возрожденнов А. Махтумкули – поэт и мыслитель / А. Возрожденнов // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта / Под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 17–22.

28. Вопросы истории и филологии народов Советского Востока : сб. статей / Отв. ред. чл.-кор. АН СССР Е.Э. Бертельс и др. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1958. – 211 с.

29. Вопросы советской науки: История туркменской литературы. – Ашхабад : Издательство Академии наук Туркменской ССР, 1961. – 7 с.

30. Гаджиев А. Ренессанс и поэзия Низами Гянджеви / А. Гаджиев. – Баку : Элм, 1980. – 205 с.

31. Гапуров М. Поистине, стал он устами Туркмении / М. Гапуров // Махтумкули. Избранное : стихи. – М. : Художественная литература, 1983. – С. 3–8.

32. Гаспаров М. Очерк истории европейского стиха / М.Л. Гаспаров. – М. : Фортуна Лимитед, 2003. – 272 с.

33. Грицик Л. Рефлексії з приводу української рецепції Махтумкулі : рукопис / Людмила Грицик. – 9 с.

34. Гуменна Д. Дар Евдотей: Испит пам'яті / Докія Гуменна. – Книга друга: Жар і крига. – Балтимор-Торонто : «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1990. – 346 с.

35. Жирмунский В. Введение в литературоведение : курс лекций / Под ред. З.И. Плавскина, В.В. Жирмунской / В.М. Жирмунский. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 464 с.

36. Жирмунский В.М. Литературные течения как явление международное / Жирмунский В.М. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1967. – 21 с.

37. Жирмунский В.М. Народный героический эпос : сравнительно-исторические очерки / Жирмунский В.М. – М.-Л. : Гослитиздат, 1962. – 435 с.

38. Жирмунский В.М. Сравнительное изучение героического эпоса народов Средней Азии / Жирмунский В.М. – М. : Издательство восточной литературы, 1960. – 12 с.

39. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение: Восток и Запад : избранные труды / Жирмунский В.М. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1979. – 493 с.

40. Жирмунский В.М. Среднеазиатские народные сказители: Традиции и творческая импровизация / Жирмунский В.М. – М. : Наука, 1964. – 13 с.

41. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос : избранные труды / Жирмунский В.М. – Л. : Наука, Ленинградское отделение, 1974. – 727 с.

42. Жирмунский В.М. Узбекский народный героический эпос / Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. – М. : Гослитиздат, 1947. – 519 с.

43. Журменев Б. Махтумкули на русском языке / Б. Журменев // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта / Под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 217–232.

44. Зырин А. Великий поэт, мыслитель, патриот / Ал. Зырин, М. Овезгельдыев // Махтумкули. Стихотворения. – Л. : Советский писатель, 1984. – С. 5–46. (Библиотека поэта)

45. История Туркменской ССР. – Том I. – Книга первая: С древнейших времен до конца XVIII в. – Ашхабад : Издательство Академии наук Туркменской ССР, 1957. – 495 с.

46. Карабутенко И. Чуття єдиної родини / Иван Карабутенко // Турчинська А. Друг мій Ашхабад : роман. – К. : Радянський письменник, 1963. – С. 5–11.

47. Карпов Г. Истоки мировоззрения Махтумкули : из главы работы «Эпоха Махтумкули» / Г. Карпов // Махтумкули : сб. статей о жизни и творчестве поэта / Под ред. А. Кекилова. – Ашхабад : Туркменское государственное издательство, 1960. – С. 23–29.

48. Карриев А. Туркменистан в XVIII в. / А. Карриев, А.А. Росляков // История Туркменской ССР. – Том I. – Книга первая: С